

XIX a. antros pusės – XXI a. pradžios Vilniaus (Gedimino) prospekto kraštovaizdžio simbolinė reikšmė Lietuvos istorijos politikos retrospektyvoje

Rasa Čepaitienė

Lietuvos istorijos institutas

XX a. istorijos skyrius

Lithuanian Institute of History

Department of 20th Century History

rasa.cepaitiene@ehu.lt

Santrauka. Dabartinis Vilniaus Gedimino prospektas (toliau – Prospektas), pakeitęs Viduramžiais nuo Katedros ir Valdovų rūmų link Aušros vartų vedusią *via sacra*, svarbiausia Lietuvos sostinės urbanistine arterija tapo XIX a. antroje pusėje ir išliko iki nūdienos. Jo architektūrinio pavidalo ir toponimikos kaita, atkuriamą remiantis įvairiais šaltiniais ir istoriografija, liudija šios gatvės politinės bei simbolinės reikšmės augimą, priklausomai nuo to, kokie politiniai režimai tuo metu valdė Lietuvą ir kokioms konkrečiai ideologijoms jie laikėsi. Straipsnyje analizuojama Prospekto simbolinio kraštovaizdžio kaita nuo XIX a. antros pusės iki XXI a. pradžios Lietuvos istorijos politikos retrospektyvoje, t. y. kaip ši kaita atspindėjo ir tebeatspindi Lietuvos valdytojų vykdomos memorialinės istorijos politikos nuostatas, grindžiančias jų teisę į miestą. Prospekto kūrėjai – Rusijos carinės administracijos atstovai – nuo XIX a. antros pusės iki Pirmojo pasaulinio karo vizualiai ir semantiškai formavo jį pagal didžiųjų Rusijos imperijos miestų – Maskvos ir Sankt Peterburgo – prospektų pavyzdį. Vėlesni Vilnių valdę svetimųjų politiniai režimai taip pat stengėsi Prospekte įtvirtinti svarbiausius simbolius, skirtus savo politinei legitimacijai šiame krašte pagrįsti – taip siekta susaistyti Lietuvą su „Centre“ puoselėjama didžiais istoriniais pasakojimais. Naujausią – postsovietinę – Prospekto semantinę transformaciją lėmė sąmoningas siekis suformuoti vieningą ir rišlų nacionalinį istorinį pasakojimą. Tačiau Prospekto erdvėse ir objektuose įkūnytas pasakojimas iš esmės nepalieka vietos kitų čia gyvenusių sostinės etnokultūrinių bendruomenių praeities interpretacijoms, kurios pastebimos kitose Vilniaus senamiesčio vietose.

Reikšminiai žodžiai: Vilniaus vaizdiniai, Gedimino prospektas, viešosios erdvės, viešieji paminklai, toponimika, Lietuvos istorijos politika.

The Symbolic Significance of the Landscape of Vilnius (Gediminas) Avenue from the Late Nineteenth Century to the Early Twenty-First Century in the Retrospective of Lithuanian Historical Policy

Abstract. The present-day Gediminas Avenue (hereinafter, the Avenue) in Vilnius, which replaced the *via sacra* that ran from the Cathedral and the Palace of the Grand Dukes to the Gate of Dawn in the Middle Ages, became

Received: 20/03/2024. **Accepted:** 11/10/2024.

Copyright © 2023 Rasa Čepaitienė. Published by the [Martynas Mažvydas National Library of Lithuania](#).

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](#) (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

the most important urban artery of the Lithuanian capital in the late nineteenth century. It has remained so until today. The changes in its architectural form and toponymy, which have been reconstructed using various sources and historiography, testify to the growing political and symbolic significance of this street, depending on the political regimes that ruled Lithuania at the time and the particular ideologies they professed. The article examines the change in the symbolic landscape of the Avenue from the late nineteenth century to the early twenty-first century in the retrospective of Lithuanian historical politics, i.e., how it has reflected and continues to do so the memorial culture of the administrators of Lithuania, which justified their claim to the city. From the late nineteenth century until World War I, the creators of the Avenue—representatives of the Russian tsarist administration—shaped it visually and semantically on the model of the great cities of the Russian Empire, Moscow and St. Petersburg. Subsequent foreign political regimes that took over Vilnius also sought to attach key symbols on the Avenue in order to justify their political legitimacy in the region and to link Lithuania to the grand historical narratives nourished by the “Center.” The most recent, post-Soviet, semantic transformation of the Avenue is the result of a deliberate attempt to form a unified and coherent national historical narrative. However, the narrative embodied in the spaces and objects of the Avenue does not, in fact, leave room for the interpretations of the past of other ethno-cultural communities of the capital that lived here, which can be found in other parts of Vilnius Old Town.

Keywords: images of Vilnius, Gediminas Avenue, public spaces, public monuments, toponymy, Lithuanian history policy.

Įvadas

Pažintį su nauju miestu dažniausiai pradėdame oro uoste arba geležinkelio stotyje. Tačiau tam, kad miestą geriau pajustumė, reikėtų apsilankyti pagrindinėje gatvėje. Ji dažniausiai yra šurmuliuojančio miesto gyvenimo epicentras, apsuptas pagrindinių politinių, administracinių ir komercinių pastatų ir pripildytas ideologinių ženklų bei simbolių, kurie valstybės sostinėje (dažnai) būna ir svarbiausi visos šalies simboliai. Be to, kiekvienas didmiestis turi tokią pagrindinę urbanistinę ašį – centrinę gatvę, alėją ar prospektą. Kalbant apie regiono miestus būtų galima paminėti *Nowy Świat* Varšuvoje, Kyjivo Kreščiatiką, Nevskio prospektą Sankt Peterburge, Maskvos Arbatą, Nepriklausomybės prospektą Minske, *Brīvības iela* Rygoje, Laisvės alėją Kaune ir taip toliau. Lietuvos sostinė šiuo atžvilgiu – jokia išimtis.

Dabartinis Vilniaus Gedimino prospektas (toliau – Prospektas), pakeitęs Viduramžiais nuo Katedros ir Valdovų rūmų link Aušros vartų vedusią *via sacra*, svarbiausia Vilniaus arterija tapo XIX a. antroje pusėje ir išliko iki nūdienos. Prospektas (1852–1915 m. – Šv. Jurgio¹ (Georgijaus), 1920–1939 m. – Adomo Mickevičiaus, 1939–1940 m. – Gedimino, 1944–1956 m. – Stalino, nuo 1956 m. – Lenino, nuo 1989 m. – vėl Gedimino) tiesia linija eina į vakarus nuo Katedros aikštės ir atsiremia į tiltą, jungiantį centrinę miesto dalį su istoriniu Žvėryno priemiesčiu. Vien jau Prospekto pavadinimų kaita rodo jo politinę reikšmę ginčiuose dėl miesto tautinės priklausomybės ir statuso, taip pat jo svarbią vietą Lietuvos istorijos politikoje. Galiausiai, per XIX a. antros pusės – XXI a. pradžios laikotarpį dažnai besikeitusios Prospekto politinės, socialinės ir simbolinės prasmės bei patys jame esantys viešieji objektai, ideologiniai simboliai ir kitokie viešieji ženklai gali būti aktualizuojami kaip kultūros istorijos šaltiniai, liudijantys apie istorijos politikos, kurią vykdė įvairiais laikotarpiais miestą ir šalį valdę skirtingi politiniai režimai, kaitą. Simbolinis erdvės užvaldymas, kaip ir žygiavimas pergalės paraduose, iškilmingose procesijose, demonstracijose, šventinėse ar protesto eitynėse, dažnai reiškė ir tebereiškia vienos kurios grupės pretenzijas pasisavinti šį miestą – visada daugiatautį, daugiareliginį ir daugiakultūrį².

¹ Plačiau apie tai žr. *Imperinis Vilnius (1795–1918): kultūros riboženkliai ir vietinės tapatybės* / sudarytoja A. Lapinskienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009; Tamošiūnienė, I. *Šv. Jurgio prospektas: nuo vizijos iki tikrovės*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2012.

² Plg., žr. Bumblauskas, A. Senasis Vilnius tautų istorinės sąmonės perspektyvose. *Lietuvos istorijos studijos*, 2000, t. 8, p. 20–39, <https://doi.org/10.15388/LIS.2000.37244>.

Nepaisant šios gatvės valstybinės reikšmės, Prospekto simboliškai kraštovaizdžio raidai skirtų akademių darbų praktiškai nėra. Neturime ir bent kiek išsamesnės Prospekto istorijos³ ar net vien jam skirto nuotraukų albumo. Jis dažniausiai arba patenka į platesnį Vilniaus miesto raidos tyrimų kontekstą⁴, arba tyrėjai susitelkia į atskirų jo raidos etapų⁵, atkarpų ar pavienių pastatų raidos analizę. Panaši padėtis ir Prospekto kaip sudėtinės Vilniaus simbolinio kraštovaizdžio dalies tyrimuose – čia išskirtina nebent Rasos Antanavičiūtės monografija „Menas ir politika Vilniaus viešosiose erdvėse: 20 a. pirmą pusė“⁶.

Įvertinus istoriografijos skurdumą šio straipsnio tikslas ir yra pateikti Prospekto kraštovaizdžio simbolinės reikšmės nuo XIX a. antros pusės iki XXI a. pradžios Lietuvos istorijos politikos retrospektyvoje analizę, t. y. atskleisti, kaip ši reikšmė atspindėjo ir tebeatspindi Lietuvos valdytojų vykdomos istorijos politikos nuostatas, grindžiančias jų teisę į miestą. Dėmesys sutelkiamas į keturias reprezentacines Prospekto aikštes (Katedros, Vinco Kudirkos, Lukiškių, Nepriklausomybės) ir vieną – Žemaitės – skverą, nes šiose vietose sutelkta daugiausia ideologinių ženklų ir simbolių.

Straipsnio metodologinis pagrindas – kūrybiškas vizualinės semiotikos ir kultūrinės atminties teorijų pritaikymas mieste užkoduotų ideologinių pranešimų tyrimams⁷. Pagrindiniais tyrimo šaltiniais tapo Prospekto ir visos centrinės Vilniaus dalies kultūrinės atminties ženklų prisodrintos erdvės, objektai ir viešieji pavadinimai – aikštės, paminklai, memorialinės lentos, gatvėvardžiai ir taip toliau. Pravertė ir įvairiais laikotarpiais darytos Prospekto nuotraukos, įvairūs vadovai po Vilnių⁸, publikuoti ir žodiniai atsiminimai apie Lietuvos sostinę⁹.

Straipsnį sudaro trys dalys. Pirmoji dalis yra skirta bendresnei įvairiais istoriniais laikotarpiais pasireiškusių pastangų naratyvizuoti ir mitologizuoti Vilniaus istoriją apžvalgai. Tai padeda giliau pažinti vėliau aptariamas Prospekte užkoduotas reikšmes. Antroje dalyje pateikiama Prospekto istorinės raidos ir urbanistinė charakteristika. Taip pat analizuojama, koks vaidmuo jam buvo skirtas nuo XIX a. antros pusės iki XXI a. pradžios miestą valdžiusiems politiniams režimams mėginant Lietuvos visuomenėje įtvirtinti savas ideologines doktrinas. Baigiamojoje – trečiojoje – dalyje plačiau aptariama Prospekto semantikos kaita įvairių valdymo etapų (carinio, tarpukario Lenkijos, sovietų, nepriklausomos Lietuvos) puoselėjamosiose memorialinėse kultūrose. Daugiausia dėmesio skiriama minėtoms keturioms aikštėms ir skverui bei juose buvusiems ar esantiems viešiesiems paminklams ir kitokiems simboliams.

³ Išskyrus tik dalį Prospekto istorijos analizuojančią monografiją: Tamošiūnienė, I. *Šv. Jurgio prospektas: nuo vizijos iki tikrovės*.

⁴ Žr. Liukšionytė-Tolvaišienė, N. *Istorizmas ir modernizmas Vilniaus architektūroje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2000; Baužienė, M. *Pasižvalgymas po senojo Vilniaus mūrus*. Vilnius: Savastis, 2012.

⁵ Žr. Jagėla, V.; Meilus, E.; Pugačiauskas, V. *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a. – XX a. pradžia)*. Vilnius: Diemedis, 2008.

⁶ Antanavičiūtė, R. *Menas ir politika Vilniaus viešosiose erdvėse: 20 a. pirmą pusė*. Vilnius: Lapas, 2019.

⁷ Tokia tyrimų prieiga taikoma reprezentatyviuose straipsnių rinkiniuose: *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas / sudarytojas A. Nikžentaitis*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013; *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje / sudarytojas A. Nikžentaitis*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011. Šią tyrimo prieigą savo tyrimuose yra taikiusi ir straipsnio autorė: Čepaitienė, R. *Memory Politics in a Multiethnic City: The Case of Vilnius*. *Plural: History, Culture, Society*, 2013, Vol. 1, No. 1–2, p. 164–179, taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/object/LT-LDB-0001:J.04~2013~1537880260436/J.04~2013~1537880260436.pdf> [žiūrėta 2024-08-25]; Čepaitienė, R. *Miestas kaip ideologinis tekstas: teoriniai ir interpretaciniai aspektai*. In: *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas / sudarytojas A. Nikžentaitis*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 57–85; Nikžentaitis, A.; Čepaitienė, R. *Über die Brüchigkeit homogener Erinnerungskultur: Der Fall Litauen*. In: *Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945 / Hg. H.-J. Veen, W. Knigge*. Köln, Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2014, S. 115–130, <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412217778.115>; Čepaitienė, R. *Vilniaus mitai. Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2023, Nr. 1 (43), p. 11–24, taip pat prieiga per internetą: https://www.rofondas.lt/wp-content/uploads/2023/06/NS_2023_143.pdf [žiūrėta 2024-08-25].

⁸ Pavyzdžiui, esama kelių vien žydiškam Vilniui skirtų įdomių vadovų po miestą: *Vilnius: 100 Memorable Sites of Jewish History and Culture / Eds. G. Agranovski, I. Guzenberg; Translation into English by O. Blumentzon*. Vilnius: Vilna Gaon Jewish State Museum, 2006; Аграновский, Г.; Гузенберг, И. *Литовский Иерусалим: краткий путеводитель по памятным местам еврейской истории и культуры в Вильнюсе*. Вильнюс: Литуанус, 1992; Аграновский, Г. *Они здесь жили...: заметки о еврейском наследии Вильнюса*. Vilnius: Versus aureus, 2014.

⁹ Žr. visų pirma: *Vilniaus sekretai: vizijos, atsiminimai, sapnai / sudarytoja L. L. Švedaitė; fotografas D. Vėjas*. Vilnius: Asociacija Slinktys, 2022.

1. Daugiasluoksniai Vilniaus vaizdiniai

Kultūros istorikas Laimonas Briedis, parašęs knygą „Vilnius – savas ir svetimas“¹⁰, kurioje į miestą žvelgiama jį aplankusių užsienio keliautojų akimis, vienas pirmųjų atkreipė dėmesį į keistą Lietuvos sostinės trauką ir į tai, kad mažas ir provincialus Vilnius įvairiais savo istorijos tarpsniais tapo unikaliu centru įvairioms tautoms: lietuviams, lenkams, žydams, baltarusiams, net ukrainiečiams ir rusams¹¹. Matyt, todėl mieste gyvenančios etninės grupės iki šiol jį tradiciškai vadina savais vardais – *Vilna*¹² arba *Vilda* rašytiniuose šaltiniuose lotynų, vokiečių ir kai kuriomis kitomis kalbomis, *Vilnius* – lietuviškai, *Vilnia* – baltarusiškai, *Vilne* – jidiš, *Wilno* – lenkiškai¹³. Tad tikriausiai regiono tautų sąmonėje ypatingos Vilniaus vietos pajauta buvo svarbi ir kuriant įvairias jo ypatingos misijos civilizacijos, (geo)politikos, religijos ir kultūros erdvėje koncepcijas, pradedant „Šiaurės Jeruzalė“, „Šiaurės Atėnais“, „Dievo Gailestingumo sostine“ ir baigiant Vilniaus kaip „antrojo Kyjivo“ vaizdiniu. Glaustai apžvelkime šias koncepcijas.

Vilniaus kaip Šiaurės Jeruzalės, tiksliau – Lietuvos Jeruzalės (*Yerushalaim d’Lita*) idėja¹⁴ gimė vietos žydų bendruomenėje XVIII a., jos dvasinio vadovo Vilniaus Gaono (Šlomo Zalmano ben Elijahu) gyvenimo laikotarpiu, kai miestas tapo svarbiu dvasiniu mitnagedų-litvakų centru. Kai kurie su šia sąvoka susiję vaizdai topografiškai spietėsi senamiestyje, aplink žydų kvartalą. Tačiau XIX a. ir XX a. pradžioje pasaulietiškesnė ir modernesnė žydų bendruomenės dalis kultūros ir švietimo įstaigas jau ėmė kurti už senamiesčio ribų, ypač Pohuliankoje (dabar Jono Basanavičiaus gatvė). Istorikės Jurgitos Šiaučiu-naitės-Verbickienės teigimu, toks erdvinis tradicionalistų ir modernistų atskyrimas sukūrė išskirtinę situaciją, kai sionizmas ir bundizmas, jidiš ir hebrajų kalbos, klasikinis teologinis švietimas ir pasaulietiniai mokslai buvo įsikūrę tame pačiame mieste¹⁵. Būtent ši Vilniaus specifika leido žydų bendruomenės abiem pusėms savitai justi išskirtinę jo trauką ir vietos aurą. Todėl ne veltui pirmoji pasaulietinė Rytų Europos žydų studijų akademija – Žydų mokslo institutas (YIVO) – 1925 m. buvo įsteigta būtent čia, o jo direktorius Maksas Veinreichas (1894–1969), pagrįsdamas tokį sprendimą, rėmėsi ypatinga vietos dvasia ir solidžiu litvakų intelektualiniu įdirbiu¹⁶.

Tačiau ir miestiečiams katalikams „Jeruzalė“ tapo sava sąvoka jau XVII a. antroje pusėje: taip vadinosi kaimas (dabar – miesto rajonas), kurio apylinkėse atsirado Vilniaus Kalvarijos – Kryžiaus kelias, netrukus tapęs vienu pagrindinių regiono piligrimystės centrų. Taigi ši vietovė tiek simboliškai, tiek ir

¹⁰ Briedis, L. *Vilnius: City of Strangers*. Budapest: Central European University Press, 2009. Vertimas į lietuvių kalbą: Briedis, L. *Vilnius – savas ir svetimas* / iš anglų k. vertė L. Jonušys. Vilnius: Baltos lankos, 2010.

¹¹ Taip pat žr. Briedis, L. Vilniaus istorijos tiesiog bijoma. *Bernardinai.lt*, 2012 m. sausio 9 d. Prieiga per internetą: <https://www.bernardinai.lt/2012-01-04-laimonas-briedis-vilniaus-istorijos-tiesiog-bijoma/> [žiūrėta 2024-08-25].

¹² Miestas, kaip žinia, pavadintas mažos upės Vilnios vardu. Šią upę lietuviai meiliai vadina Vilnele (iš liet. *vilnia*, *vilnis* – banga). Lotynų ar kitomis Europos kalbomis parašytuose šaltiniuose, taip pat senuosiuose žemėlapiuose dažniausiai vartojamas šis miesto pavadinimas (*Vilnia*), kurį iki šių dienų išsaugojo ir baltarusiai. Patys lietuviai jau XVI a. pradėjo vartoti vyriškąją vardo formą – *Vilnius*. Beje, senuosiuose vokiškuose šaltiniuose miestas kartais pavadinamas *Wilda*, tikriausiai su aliuzija į jo buvimą ant civilizuoto pasaulio ribos su „laukiniais kraštais“. Kita per miestą tekanti upė, atitekanti iš slavų gyvenamų teritorijų, vadinama Vilija (*Willa*), o baltai šią upę vadina Nerimi. Archeologo Vykinto Vaitkevičiaus teigimu, toks „dvigubas“ upės pavadinimas yra gana retas reiškinys. Plačiau žr. Vaitkevičius, V. Vilija-Neris: vardo istorijos vingiai. *Liaudies kultūra*, 2005, Nr. 6, p. 10–16, taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:j.04~2005~1367153474794/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-08-25].

¹³ Plačiau žr. Gousset, C. Wilno, Vilné, Vilnius, capitale de Lituanie. In: *A l’Est, la mémoire retrouvée* / sous la dir. de A. Brossat, S. Combe, J.-Y. Potel, J.-Ch. Szurek. Paris: La Découverte, 1990, p. 489–520.

¹⁴ *Vilne* nebuvo vienintelė Europos Jeruzalė. Toledas vadintas „ispaniškąja Jeruzalė“, *Trua* – prancūziškąja, Praha – „Bohemijos Jeruzalė“. Tokie garbės nuspėlydavai tik tie miestai, kuriuose gyveno žydų bendruomenės, išsiskiriančios savo kuriamos kultūros pasiekimais.

¹⁵ Šiaučiu-naitė-Verbickienė, J. Žydiškas Vilnius: kaip jį suprantame? Paveldosauginiai diskursai. In: *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas* / sudarytojai A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 217.

¹⁶ Žr. Kassow, S. D. The Uniqueness of Jewish Vilna. In: *Tarptautinės mokslinės konferencijos „Vilniaus žydų intelektualinis gyvenimas iki Antrojo pasaulinio karo“ medžiaga = Proceedings of the International Scientific Conference “Jewish Intellectual Life in Pre-War Vilna”*: Vilnius, 2003 m. rugsėjo 16–17 d. / sudarytoja L. Lempertienė. Vilnius: Mokslo aidai, 2004, p. 147.

fiziškai (nes pats kraštovaizdis – jo gamtinės ir kultūrinės ypatybės – buvo pakeistas, pritaikytas ar sukurta taip, kad geriausiai atitiktų biblinį pasakojimą) tapo Šventosios Žemės reinkarnacija¹⁷.

Vilniaus kaip „naujųjų lenkų kultūros Atėnų“ samprata, nors prabėgomis paminėta dar Władysława Gizberto-Studnickio 1921 m. žinyne, priklauso Czesławo Miłoszo sūnėnui Oskarui Milašui (Oscar Vladislas de Lubicz-Milosz, 1877–1939) – poetui, mistikui ir diplomatui, sąmoningai pasirinkusiam lietuvišką tapatybę ir visokeriopai padėjusiam jaunai Lietuvos valstybei (O. Milašius dirbo jos atstovu Prancūzijoje). Antrojo pasaulinio karo išvakarėse O. Milašius pranašavo, kad Europa atsidūrė ant katastrofos slenksčio ir kad po ilgų vargų lietuvių tauta pakils ir Europoje atliks tokį moralinį vaidmenį, kokį Antikos laikais atliko Atėnai, ir kad būtent Vilniuje išdygs naujų Europos civilizacijos vilčių daigai. Poeto vizijoje Lietuva, kaip (potenciali) paskutinė Europos civilizacijos tvirtovė, išsaugojo grynąją tų (pra)europietiškų vertybių ir idealų, kuriuos, jo nuomone, Vakarai tuo metu jau buvo beveik praradę¹⁸. Ši O. Milašiaus idėja vėl buvo prisiminta XX a. 9-ajame dešimtmetyje – tautinio atgimimo laikotarpiu. Tuomet trys lietuvių tautinio atgimimo sąjūdžio veikėjai – Arvydas Juozaitis, Saulius Stoma ir Saulius Šaltenis – paskelbė „Šiaurės Atėnų manifestą“ ir įsteigė kultūros žurnalą „Šiaurės Atėnai“, kuris leidžiamas iki šiol.

O „Dievo Gailestingumo sostinė“ Vilnius tapo dar vienos mistikės – lenkų vienuolės šv. Faustinos Kowalskos (1905–1938) dėka. Nors ji šiame mieste praleido tik trejus metus – 1933–1936 m., tačiau būtent šis trumpas laikotarpis buvo labai svarbus jos dvasiniam formavimuisi ir Dievo Gailestingumo kulto sukūrimui. Remdamasi mistiniais Kristaus regėjimais ir remiama savo dvasios tėvo, vietos kunigo Mykolo Sopočkos (Michał Sopoczko), ji inicijavo Gailestingą Kristaus paveikslą, kurį nutapė vietos dailininkas Eugenijus Kazimirovskis (Eugeniusz Kazimirowski), sukūrimą¹⁹. Vėliau šis Gailestingą Kristaus atvaizdas katalikų imtas garbinti visame pasaulyje.

Galiausiai Vilniaus kaip „antrojo Kyjivo“ vaizdinys iškyla istorijos sociologo Zenono Norkaus tarp tautinio pripažinimo sulaukusiam veikale „Nepasiskelbusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu“²⁰. Z. Norkaus teigimu, Lietuvos Didžioji kunigaikštystė (LDK) Gedimino valdymo laikais siekusi pajungti sau visas senosios Rusijos žemes. Ši Vilniaus kaip antrojo Kijevo perspektyva buvo istorinė alternatyva faktiškai realizuotam Maskvos kaip „trečiosios Romos“ imperiniam projektui. LDK XV a. antroje pusėje nesugebėjo apsaugoti nuo žlugimo Rytų Europos tarptautinės sistemos, bet vis dėlto tapo net trijų modernių tautų – lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių – lopšiu, tad jos reikšmė šio regiono istorijoje analogiška tai, kurią Vakarų Europoje turėjo Frankų imperija²¹.

¹⁷ Beje, istoriškai Vilniaus miestui būdingos konfesinės įvairovės, atspindinčios pačiame sakraliniame miesto kraštovaizdyje, suvokimą irgi galima laikyti savotiška Jeruzalės analogija. Čia anksčiau gyvenusios etninės ir religinės bendruomenės kūrė savo dvasinius centrus ir erdves, kurios kartais buvo atskirtos matomais ar neregimais barjeriais, o kartais iš dalies net sutapdavo – ypač tokios kelioms bendruomenėms svarbios ir garbinamos vietos ir objektai kaip jau minėtas stebuklingasis Aušros vartų Dievo Motinos paveikslas.

¹⁸ Plačiau žr. Milašius, O. *Lituanistinė ir politinė publicistika* / sudarė G. Dručkutė; iš prancūzų k. vertė G. Dručkutė ir N. Klišenė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013.

¹⁹ Plačiau apie tai žr. Kowalska, F. M. *Dienoraštis: Dievo gailestingumas mano sieloje* / iš lenkų k. vertė I. Buškutė. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2014

²⁰ Norkus, Z. *Nepasiskelbusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*. Vilnius: Aidai, 2009. Knyga išversta į anglų, lenkų ir ukrainiečių kalbas: Norkus, Z. *An Unproclaimed Empire: The Grand Duchy of Lithuania: From the Viewpoint of Comparative Historical Sociology of Empires* / Translation from Lithuanian by A. Strunga. London: Routledge, 2018, <https://doi.org/10.4324/9781315162720>; Norkus, Z. *Nie tytuł czyni imperium...: Wielkie Księstwo Litewskie w perspektywie porównawczej socjologii historycznej imperiów* / z języka litewskiego przełożyła K. Korzeniewska. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2019; Норкус, З. *Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій* / Пер. з лит. П. Білинський. Критика, Київ 2016.

²¹ Taip pat žr. Norkus, Z. Apie antrąjį Kijevą, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje. *Politologija*, 2007, t. 1, Nr. 45, p. 53–70, taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:1.04~2007~1367159406839/datastreams/DS.002.0.02.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-08-25]. Beje, Vilnius Ukrainai Naujaisiais laikais vėl pasidarė ypač svarbus – tapo postūmiu Orumo revoliucijai (kaip žinoma, būtent Vilniaus Rytų partnerystės viršūnių susitikime, įvykusiame 2013 m. pabaigoje, Ukrainos prezidentas Viktoras Janukovičius atsisakė pasirašyti Asociacijos sutartį su Europos Sąjunga, dėl to Kyjive prasidėjo vadinamasis Maidanas).

Apibendrinant galima teigti, jog šie pasakojimai, net ir atsiradę tam tikroje etninėje ar religinėje terpeje arba siaurame intelektualų rate, įneša savo indėlį į Vilniaus istorinės ir dvasinės misijos universalių vaizdinių aruodą, kartu pasiūlydami savitą simbolinio miesto padalijimo problemos sprendimą. Vis dėlto tokių koncepcijų suvokimas reikalauja arba išsamaus įsigilavimo į konkrečią religinę tradiciją, kitaip tariant, teologijos žinių, arba gilios akademinės erudicijos ir plačių istorinių kompetencijų, todėl jos daugumai vilniečių lieka nepakankamai žinomos. Tikriausiai dėl to miesto, kurio teritorinė ir kultūrinė tapatybė laikui bėgant taip dažnai keitėsi ir buvo nekart ginčijama, etninės ir politinės priklausomybės klausimas išlieka svarbus iki šiol. Reikia tik pridurti, kad Vilniaus archeologiniai tyrimai rodo jau kunigaikščio Gedimino laikais mieste gyvenus skirtingoms etninėms ir konfesinėms grupėms priklausančias bendruomenes; šis faktas aiškiai atsispindėjo miesto urbanistinėje struktūroje bei urbanonimikoje. O tai ypač ryšku šio straipsnio tyrimo objekte – Prospekto erdvėje.

2. Prospekto perspektyvos

Apskritai *prospektas* kaip urbanistinis darinys turi pasižymėti tam tikromis ypatybėmis, leidžiančiomis jį atskirti nuo kitų gatvės tipų. Tai turi būti plati, daugiakryptė ir labai ilga gatvė, naudojama kaip transporto arterija. *Prospektas* negali baigtis akligatviu – prospekto pradžia ir pabaiga turi remtis į sankryžą, skverą arba aikštę. Įdomu tai, kad pats žodis *prospektas*, atrodo, daugiausia vartojamas tik Rusijos imperijos, o vėliau – sovietinio režimo įtakos sferoje buvusiuose regiono miestuose. Kitose šalyse tokios centrinės miestų ašys vadinamos tiesiog *pagrindine* arba *centrine gatve* (angl. *main street*). Tačiau, nepaisant slaviskų konotacijų, galima prisiminti ir semantiškai artimą lotynų kalbos žodį *prōspectus*, kuris reiškia *tolimą vaizdą* ir yra kilęs iš veiksmažodžio *prōspicere* (‘žvelgti kiaurai, pramatyti’), veikiausiai nurodančio galimybę matyti plačią ir (arba) tolimą, gilią perspektyvą. Šio tyrime aptariamo Prospekto ilgis (apie 1,7 km) ir tiesumas iš tiesų leidžia patogiai kiaurai peržvelgti jo perspektyvą iš abiejų pusių, tam šiek tiek trukdo tik ties viduriu esantis kiek iškilnis grindinio reljefas. Visą Prospektą galima pereiti maždaug per 30–45 minutes. Tai ne itin ilga, gana jauki, „žmogiško mastelio“, „vilnietiška“ erdvė, ypač palyginti su monumentaliais gigantiškais pavyzdiniais imperiniais ar sovietinių miestų prospektais, kurie tęsiasi dešimtis kilometrų ir kurių didybėje bei praeivių miniose galima jei ne pasiklysti, tai bent pasijusti nereikšminga skruzdė²². Tačiau, nepaisant ne itin įspūdingo ilgio ar pločio, Prospektas siūlo daug įdomių dalykų, kurie aptariami toliau.

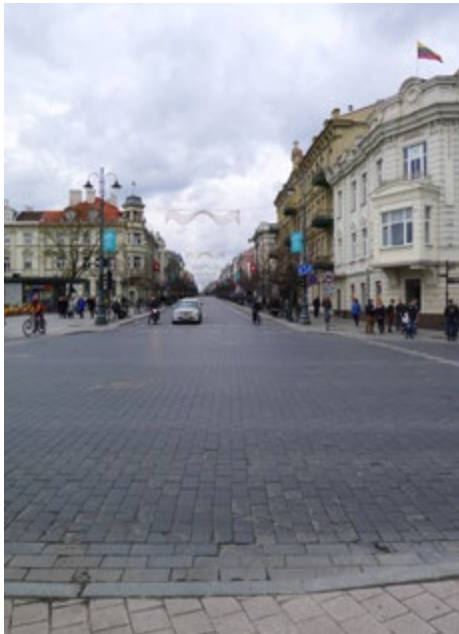
Prospektas prasideda nuo Katedros aikštės (žr. 1 ir 2 iliustracijas), kadaise vadintos Šventaragio slėniu, kuriame, pagal vieną iš prielaidų, buvo laidojami Lietuvos pagonių kunigaikščiai. Kitaip tariant, Prospektas prasideda nuo pačios miesto širdies, kur susitelkę pagrindiniai dvasinės (katalikų Katedra) ir valstybinės valdžios simboliai (Aukštutinės ir Žemutinės pilių kompleksas).

Neatsitiktinai ir paminklas kunigaikščiui, kurio vardu šiandien vadinamas Prospektas, t. y. Gediminui (kaip viduramžių Lietuvos valstybės politinio centro įkūrėjui, suteikusiam miestui sostinės statusą²³), Katedros aikštėje buvo vienas pirmųjų naujųjų paminklų (skulptoriai Vytautas Kašuba ir Mindaugas Šnipas), pastatytų (1996 m.) mieste po SSRS žlugimo ir nepriklausomybės atkūrimo – epochoje, kai monumentų buvo daugiau griaunama nei statoma.

Beveik idealiai tiesią Prospekto liniją, einančią link Žvėryno, galima laikyti net savotiška „civilizacine ašimi“, iliustruojančia nuolatinę geopolitinę Lietuvos įtampą būnant tarp Rytų ir Vakarų, katalikybės ir stačiatikybės, tradicijos ir modernumo. Jei atsistotume maždaug ties Prospekto viduriu, pamatytume du pastatus, jį tarsi įrėminančius iš abiejų pusių: vienoje – baltąją klasicistinę Katedrą (taip pat

²² Kaip rodo tyrimai, totalitariniams režimams tarnavę urbanistai dažniausiai orientavosi į monumentalų, neišdildomo įspūdžio, išgaunamo naudojant įvairias scenografines priemones, viešųjų erdvių kūrimą. Plačiau apie tai žr. Abensour, M. *De la compasité: Architectures et régimes totalitaires*. Paris: Sens and Tonka, 1997; Golomstock, I. *L'art totalitaire: Union Soviétique, IIIe Reich, Italie fasciste, Chine*. Paris: Edité par Carré, 1991.

²³ Žr. Vaitkevičius, G. *Vilniaus įkūrimas*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2010.

1 iliustracija. Prospekto pradžia žvelgiant nuo Katedros aikštės pusės. 2022 m. Rasos Čepaitienės nuotraukos

2 iliustracija. Prospekto vaizdas į Katedros pusę, kairėje – secesinio stiliaus Lietuvos mokslų akademijos pastatas. 2022 m.

žr. 2 iliustraciją), o kitoje, jau anapus upės, bet toje pačioje perspektyvoje – bizantiškojo stiliaus stačiatikių Dievo Motinos ikonos „Ženklas iš Dangaus“ cerkvę, pastatytą 1903 m. (architektas Michailas Prozorovas). Tačiau topografiškai yra atvirkščiai: pagrindiniai katalikiški simboliai susitelkę rytiniame prospekto gale, o stačiatikiškieji – vakariniame.

Po Abiejų Tautų Respublikos (ATR) III padalijimo (1795 m.) ir didžiosios dalies LDK, vėliau virtusios Rusijos imperijos Šiaurės vakarų kraštu, integravimo į imperiją, taip pat ypač po 1830–1831 m. sukilimo numalšinimo, kai buvo uždarytas Vilniaus universitetas, politinis ir administracinis statusas bei socialinis ir ekonominis Vilniaus vaidmuo smarkiai sumenko. Tuomet prasidėjo sąmoningas ir kryptingas miesto viešosios erdvės keitimas, o buvusios valstybės ir sostinės statuso atributai turėjo būti ištrinti (Valdovų rūmų likučiai nugriauti 1801 m.), perstatyti ar bent jau paslėpti. Cariniai ideologai, bandydami įrodyti Rusijos istorinę teisę į šias teritorijas, ieškojo vietos kultūros „rusiškųjų pradų“²⁴. Iš tuomet sukurtos ir istoriografijoje bei literatūroje įtvirtintos „rusiškojo Vilniaus“ ideologinės formulės²⁵ išplaukė ir jo kaip „lietuvių-rusų valstybės sostinės“ supratimas ir senovinio stačiatikybės centro – „stačiatikių-rusų Vilnios“ vaizdiny. Sukurtą „lietuvių-rusų valstybės“ doktriną atitinkanti schema kūrė stačiatikybės klestėjimui ir „rusiškojo elemento“ dominavimui palankią terpę, kurią neva vėliau užgožė katalikybės įsigalėjimas ir lenkų dominavimas mieste. Kaip rašo rusų kultūros Lietuvoje tyrinėtojas Pavelas Lavrinecas, būtent Šiaurės vakarų krašto administracija savo užduotimi laikė rasti argumentų šiai schemei paremti ir „atkurti istorinį teisingumą“, t. y. sugrąžinti šaliai ir jos sostinei prarastą „rusiškąjį charakterį“²⁶. Galima daryti prielaidą, kad būtent ši istoriografinė koncepcija tapo naujosios centrinės, paradinės miesto gatvės statybos ideologiniu pagrindu.

²⁴ Žг. Корнилов, И. П. *Задачи русского просвещения в его прошлом и настоящем: Сб. ст. И. П. Корнилова. (Посмерт. изд.)*. Санкт-Петербург: тип. А. П. Лопухина, 1902, с. 431, с. 441. Taip pat prieiga per internetą: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003705267/ [žiūrėta 2024-08-25].

²⁵ Plačiau žг. Лавринец, П. Русские путеводители по Вильнюсу XIX – начала XX вв.: принципы композиции и отбора объектов. In: *Путеводитель как семиотический объект / Ред. Л. Киселева*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, с. 219–239, taip pat prieiga per internetą: <https://www.ruthenia.ru/vademecum/LAVRINEC.pdf> [žiūrėta 2024-08-25].

²⁶ Plačiau žг. Лавринец, П. «Русская Вильна». *Западная Русь*, 21 июня 2010. Prieiga per internetą: <http://zapadrus.su/zaprus/str-bel/12-q-q.html> [žiūrėta 2024-08-25].

XIX a. viduryje, pratęsus iš Sankt Peterburgo į Varšuvą vedančią geležinkelio liniją, kurios kelyje atsidarė ir Vilnius, miestas pradėjo intensyviau ekonomiškai vystytis. Šalia senamiesčio atsirado naujų pramoninių, komercinių ir gyvenamųjų rajonų. Žvelgiant į 1840 m. miesto planą, Vilniaus plėtra baigėsi už Šv. Jurgio aikštės (dabar Vinco Kudirkos aikštė). Toliau link Žvėryno buvo tik priemiesčiams būdingi sodai ir daržai, o šalia Lukiškių dykvietės – totorių priemiestis su mečete. Situaciją iš esmės pakeitė XIX a. viduryje patvirtintas Lukiškių apylinkių intensyvaus užstatymo planas, atvėręs naujas šios miesto dalies urbanistinės plėtros perspektyvas. Jau 1859 m. Vilniaus plane buvo pažymėta ilga tiesi gatvė, carinės administracijos pavadinta Šv. Jurgio prospektu (rus. Георгиевский проспект), kurios ašyje buvo numatytos valdžios ir visuomeninės įstaigos, komerciniai ir gyvenamieji pastatai²⁷. Naujas reprezentacinis Prospektas iš esmės turėjo tapti Rusijos imperijos geopolitinių ir kultūrinių ambicijų regione atspindžiu ir vizitine kortele; tai rodytų ir jo pirminis pavadinimas²⁸. O stilistiškai būta tiesioginių sąsajų ir su imperijos tuometinės metropolijos sostinės Sankt Peterburgo centriniu – Nevskio – prospektu, kurį projektuotojai aiškiai stengėsi pamėgdžioti dekoruodami pastatus neoklasicizmo elementais. Galiausiai Prospekto liniją užbaigė 1906 m. pastatytas tiltas, pavadintas caro Nikolajaus II vardu ir sujungęs istorinį miesto centrą su Žvėrynu – rajonu, ypač pamėgtu caro valdininkų, pasistačiusių čia daugybę medinių vasarnamių su grakščiais drožinėtais ornamentais. Pažymėtina, kad Prospekto, kuris buvo projektuojamas ir tiesiamas nuo 1836 m. iki maždaug XX a. 9-ojo dešimtmečio, kai buvo užstatyti paskutiniai tušti sklypai prie 1982 m. pastatyto Aukščiausiosios Tarybos pastato (dabar – Lietuvos Respublikos Seimas), istorija įdomi ir kaip XIX–XX a. architektūrinių stilių kaitos vizualinė iliustracija, prasidedanti istorizmu ir besitęsianti per secesiją, tarpukario lenkų konstruktyvizmą, vadinamąjį „Stalino ampyrą“, N. Chruščiovo ir L. Brežnevo laikų socialistinį modernizmą ir net postsovietinį postmodernizmą.

3. Atminties–užmaršties įtampos

Kaip žinoma, Šiaurės vakarų krašto ir jo administracinio centro Vilniaus rusinimas²⁹ ypač suintensyvėjo numalšinus 1863–1864 m. lenkų ir lietuvių sukilimą³⁰, kurio vadams Lukiškių aikštėje buvo įvykdyta vieša egzekucija. Įtvirtinant Rusijos carinę valdžią XIX–XX a. sandūroje Vilniaus centre atsirado keletas paminklų, atspindinčių imperijos politinę ir karinę galią bei demonstruojančių vietos pareigūnų lojalumą imperijos centrui. 1898 m. Pilies aikštėje (dabar Simono Daukanto aikštė), šalia generalgubernatoriaus rūmų (dabar Lietuvos Respublikos Prezidento rūmai), pastatytas paminklas krašto generalgubernatoriui grafui Michailui Muravjovui (skulptorius Matvejus Čižovas), žiauriai numalšinusiam 1863–1864 m. sukilimą ir dėl to pelniusiam Koriko pravardę³¹, o 1904 m. Katedros aikštėje buvo atidengtas paminklas imperatorienei Jekaterinai II (skulptorius Markas Antokolskis)³². Teigtina, kad šių paminklų statymui parinktos vietos ir jų orientacija į rytus nebuvo atsitiktinė: taip miesto valdžia stengėsi suteikti

²⁷ Plačiau žr. Jagėla, V.; Meilus, E.; Pugačiauskas, V. *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a. – XX a. pradžia)*, p. 108–130.

²⁸ Kaip žinia, Šv. Jurgis vaizduojamas Rusijos imperijos herbe (simbolis vėl naudojamas ir dabartinėje Rusijos Federacijoje). Tačiau veikiausiai Prospekto pavadinimo kilmė turi banalesnį ir labiau tiesioginį paaiškinimą, susijusį su netoliese esančia Šv. Jurgio bažnyčia ir jo vardu pavadinta aikšte.

²⁹ Šiuolaikiniai mokslininkai mano, kad tradicinė *rusifikacijos*, kaip Rusijos imperijos siekio asimiliuoti ne rusų tautybės žmones, samprata turėtų būti permąstyta. Vietoj jos mokslininkai siūlo vartoti *rusinimo* sąvoką, reiškiančią siekį, kad rusų kultūra, kalba ir institucijos dominuotų vietos lygmeniu, nes carinė nacionalinė politika buvo kur kas labiau niuansuota ir dažnai naudodavosi vietinių nacionalizmų prieštaravimais ir tarpusavio konkurencija. Apie skirtingas istoriografines pozicijas šiuo klausimu plačiau žr. Staliūnas, D. *Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 metų*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009, p. 99–117.

³⁰ Plačiau žr. Staliūnas, D. An Awkward City: Vilnius as a Regional Centre in Russian Nationality Policy (ca 1860–1914). In: *Rosja i Europa Wschodnia: "imperiolgia" stosowana = Russia and Eastern Europe: Applied "Imperiology"* / Red. A. Nowak. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2006, p. 222–243.

³¹ Plačiau žr. Weeks, T. R. Monuments and Memory: Immortalizing Count M. N. Muraviev in Vilna, 1898. *Nationalities Papers*, 1999, Vol. 27, No. 4, p. 551–564, <https://doi.org/10.1080/009059999108821>.

³² Plačiau žr. Gaidis, R. Lietuvos aukštuomenės lojalumo manifestacija Jekaterinos II paminklo atidengimo Vilniuje proga. *Lietuvos istorijos studijos*, 2003, t. 12, p. 9–22, <https://doi.org/10.15388/LIS.2003.37172>.

jiems ritualinės kompozicijos bruožų³³. Kaip ir Vilniaus Šv. Aleksandro Neviškio koplyčia, Šv. Jurgio aikštėje pastatyta 1863–1864 m. sukilimo malšinimo metu žuvusiems rusų kariams atminti, jie buvo pirmieji viešieji paminklai mieste. Taip Vilniuje buvo įtvirtinti carizmo galutinės pergalės prieš ATR ir rusų kultūros pranašumo ženklai. Panašų vaidmenį atliko ir Aleksandro Puškino biustas, 1900 m. atidengtas Pilies kalno papėdėje minint poeto gimimo šimtąsias metines.

XIX a. pabaigoje regione besirandantys nacionalizmai daugiakultūrį miesto paveldą suvokė ne kaip bendrą turtą, o veikia kaip problemą, kurią būtina išspręsti. Pirmojo pasaulinio karo ir imperijų žlugimo metu taūtos, pretendavusios politiškai atnaujinti Lenkijos ir Lietuvos sandraugos idėją arba sukurti šioje erdvėje unitarines tautines valstybes, gavo galimybę pabandyti išspręsti šį klausimą savo naudai. Per trumpą 1915–1920 m. laikotarpį miestas kelis kartus ėjo iš rankų į rankas: jį užėmė vokiečiai, paskui bolševikai, sukūrę savotišką LDK reinkarnaciją – Litbelą³⁴, tada lietuviai, vėliau lenkai. Lenkijos valdymo metais Prospektas buvo pervadintas poeto Adomo Mickevičiaus garbei, čia planuota pastatyti jam paminklą³⁵. Tuo pat metu Lukiškių aikštėje buvo atidengtas obeliskas lenkų kariams, žuvusiems kovose su lietuviais ir bolševikais dėl Vilniaus krašto³⁶. Pati aikštė tapo karinių paradų ir eitynių vieta. Tačiau dauguma Lenkijos administracijos planų modernizuoti Prospektą liko neįgyvendinti, išskyrus kelių svarbių pastatų, tokių kaip dabartinio Konstitucinio Teismo, statybą.

Po 1939 m. spalio 10 d. įvykusio Lenkijos padalijimo tarp SSRS ir nacistinės Vokietijos SSRS grąžino Vilnių ir Vilniaus kraštą Lietuvai. Tačiau grąžinta sostinė netrukus tapo savotišku Trojos arkliu, kuriuo pasinaudojusi Sovietų Sąjunga įvedė savo kariuomenę į Lietuvą. Žmonės šiuos įvykius interpretavo pasitelkdami garsiąją Pupų Dėdės frazę „Vilnius mūsų, o mes rusų“³⁷. Po metų, 1940 m. birželio 15 d., sekė pirmoji sovietų okupacija, trukusi iki 1941 m. birželio 22 d., kai Lietuvos Respubliką užėmė nacių kariuomenė. 1944 m. liepos 13 d. sovietų kariuomenė vėl užėmė miestą. Po Antrojo pasaulio karo Vilniaus demografinė sudėtis jau buvo smarkiai pasikeitusi: žydų bendruomenė, viena didžiausių mieste, per Holokaustą buvo beveik visiškai sunaikinta, o nemažai lenkų sovietų valdžia priverstė repatrijuoti³⁸. Šių bendruomenių kultūrinio gyvenimo pėdsakai sovietmečiu buvo sąmoningai naikinami arba užgožiami. Lietuviai dėl prastų buitinių sąlygų iš pradžių nenoriai kėlėsi į savo tarpukariu taip trokštą susigrąžinti sostinę, todėl laisvas darbo vietas ėmė užimti imigrantai iš Rusijos, Ukrainos ir Baltarusijos. Tačiau laikui bėgant situacija keitėsi ir lietuvių gyventojų dalis pamažu ėmė augti, taip stiprindama miesto lietuviškąją tapatybę³⁹. Ypač svarbus vaidmuo čia teko Vilniaus universitetui, į kurio lituanizaciją palankiai žiūrėjo ir LSSR partinė vadovybė, o toks jos požiūris laikui bėgant prisidėjo prie tvirto lietuvių inteligentų

³³ Plg., žr. Novickas, A. Skulptūriniai monumentai Vilniaus miesto aikštėse XIX a. ir XX a. sandūroje. *Urbanistika ir architektūra*, 2000, t. 24, Nr. 1, p. 14–16.

³⁴ Litbelas – Lietuvos ir Baltarusijos Tarybų Socialistinė Respublika – bolševikų sukurta valstybė (sostinė – Vilnius), egzistavusi 1919 m. vasario–rugpjūčio mėnesiais Baltarusijoje ir dalyje Raudonosios armijos okupuotos Lietuvos teritorijos. Jos vadovai buvo Kazimieras Cichovskis ir Vincas Mickevičius-Kapsukas.

³⁵ Žr. Antanavičiūtė, R. *Politinės galios simboliai Vilniaus viešojoje erdvėje 1895–1953 metais: [daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, menotyra (03 H)]*. Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2015, p. 108–112. Taip pat prieiga per internetą: <https://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:13941770/datastreams/MAIN/content> [žiūrėta 2024-08-25].

³⁶ Plačiau apie šias kovas dėl Vilniaus krašto žr. Repšienė, L. Konfliktas dėl Vilniaus perteikimas 1989–2022 metų laikotarpio Lenkijos istorijos vadovėliuose. *Aktuali Rytų / Relevant Tomorrow*, 2022, t. 2, Nr. 22, p. 67–69, <https://doi.org/10.51740/RT.2.22.3>.

³⁷ Plačiau žr. Liekis, Š. 1939: *The Year that Changed Everything in Lithuania's History*. Amsterdam–New York: Rodopi, 2010, p. 131–157, taip pat prieiga per internetą: [https://prussia.online/Data/Book/19/1939-the-year-that-changed-everything-in-lithuanias-history/Liekis%20S.%201939%20The%20Year%20that%20Changed%20Everything%20in%20Lithuanias%20History%20\(2010\),%20OCR.pdf](https://prussia.online/Data/Book/19/1939-the-year-that-changed-everything-in-lithuanias-history/Liekis%20S.%201939%20The%20Year%20that%20Changed%20Everything%20in%20Lithuanias%20History%20(2010),%20OCR.pdf) [žiūrėta 2024-08-25].

³⁸ Žr. Stravinskienė, V. Lenkų demografiniai pokyčiai Lietuvoje 1947–1959 metais. *Lituanistica*, 2006, t. 66, Nr. 2, p. 20–33. Taip pat prieiga per internetą: http://mokslozurnalai.lmaleidykla.lt/publ/0235-716X/2006/2/Lit_020_033.pdf [žiūrėta 2024-08-25]. Šios istorikės teigimu, iš LSSR į Lenkiją vyko dvi lenkų gyventojų (priverstinės) repatriacijos bangos – 1944–1947 m. ir 1956–1959 m. Iš viso emigravo per 200 000 lenkų, tarp jų nemažai vietinės inteligentijos ir jaunimo. Repatriacija leido susilpninti lenkų nacionalizmą regione ir atitinkamai sustiprinti lietuvių pozicijas Vilniuje. Plačiau žr. Stravinskienė, V. *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023.

³⁹ Plačiau žr. Davoliūtė, V. *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*. London: Routledge, 2013, <https://doi.org/10.4324/9781315882628>.

sluoksniu susiformavimo ir sovietizuotos nacionalinės kultūros suklestėjimo⁴⁰. Vilniaus gyventojų demografinius pokyčius XX a. tyrusios Vitalijos Stravinskienės teigimu, būtent migracija lėmė, kad šandien Vilnius yra toks, koks yra – daugiatautis, įvairioms kultūroms ir patirtims atviras didmiestis⁴¹.

Žymiai keitėsi ir vizualinė miesto išvaizda. Vilnius, kurio senojoje dalyje dominavo įvairių konfesijų sakralinio kraštovaizdžio atributai, patyrė net dvi desakralizacijos bangas – stalininę ir chruščiovinę. 1948–1949 m. buvo uždaryta dauguma įvairių konfesijų maldos namų, sunaikinti viešieji religinio pobūdžio ženklai, pavyzdžiui, vienas iš miesto simbolių – Trys Kryžiai, o XX a. 7-ojo dešimtmečio pradžioje TSKP CK sekretoriui Nikitai Chruščiovui kovojant už ateistinę visuomenę, buvo sunaikintos ir Vilniaus Kalvarijos, taip pat daugybė nereliginio pobūdžio mažosios architektūros objektų ir skulptūrų. Masiškai diegtai sovietinei vizualinei propagandai buvo būdingas ideologinės sinchronizacijos siekis. Jis pasireiškė tuo, kad nors ir buvo atsižvelgiama į vietinius kultūrinius ypatumus, tačiau siekta įtvirtinti vieningą ideologinį komunizmo naratyvą. Tam buvo naudojamos tokios temos kaip Leninas, Stalinas, Spalio revoliucija, „pergalė prieš fašizmą“, „komunistų partijos vadovaujantis vaidmuo“ ir panašios⁴². Viešosiose Vilniaus erdvėse, ypač reprezentacinėse, šie siužetai buvo įgyvendinami kuriant monoperspektyvius, vienmatiskus, vertybiškai vientisus „simbolių mazgus“, kuriais norėta perteikti nesudėtingus ir nedviprasmiškus pranešimus, gaunamus įvairiomis gerai apgalvotomis vizualinėmis, estetinėmis, techninėmis, diskursyviomis ir kitomis priemonėmis. Šiam tikslui dažniausiai buvo pasitelkiamas objektų ir toponimų kompleksas – vizualinis akcentas (paminklas), gatvių ir aikščių pavadinimai, aikštę juosiančių pastatų vyriausybinės funkcijos ir panašiai⁴³. Tad pagrindinės Vilniaus aikštės (patenkančios ir į Prospektą) taip pat tapo ryškiu šios politikos diegimo pavyzdžiu.

Pokario Vilniaus atminties politikoje, kuria pirmiausia siekta centrinės ir vietinės valdžios legitimavimo, didelė reikšmė buvo teikiama „išvadavimo mito“ įtvirtinimui – kovose už miestą žuvusių sovietų kariuomenės karių atminimo įamžinimui, kurį vainikavo paminklas (stovėjo dabartinėje Vinco Kudirkos aikštėje) „miesto išvaduotojui“ generolui Ivanui Černiachovskiui, žuvusiam Rytų Prūsijoje. Paminklas pastatytas 1952 m. (skulptorius Nikolajus Tomskis), o pati aikštė pervadinta šio generolo vardu. XX a. 8-ojo dešimtmečio pradžioje, statant tuometinį LKP CK pastatą (dabar – Lietuvos Respublikos Vyriausybės rūmai), buvo nugriauti kai kurie aikštę supę pastatai, tarp jų – ir buvęs Žydų bendruomenės pastatas, kuriame 1873–1915 m. veikė Žydų mokytojų institutas. Tarpukariu ten taip pat buvo įsikūrusi Žydų bendruomenės taryba ir jos skyriai, jidiš ir hebrajų kalbos mokytojų seminarijos, Žydų istorijos ir etnografijos draugija ir kitos institucijos⁴⁴. Rytų Europos žydų bendruomenės istorijos tyrinėtojas Davidas Fishmanas šį objektą laiko viena iš keturių pagrindinių tarpukario Vilniaus žydų bendruomenės „atminties vietų“ ir nacionalinių simbolių, kurie visi buvo prarasti (kiti – Didžioji sinagoga ir jos priešatai, senosios žydų kapinės, Žydų istorijos ir etnografijos institutas)⁴⁵.

Paminklas generolui I. Černiachovskiui tapo viena iš pirmųjų lietuviškojo „leninakryčio“, kuris per šalį nusirito XX a. 9-ajame dešimtmetyje, aukų. Jis, kaip ir generolo palaikai, palaidoti šalia paminklo,

⁴⁰ Žr. Snyder, T. *Tautų rekonstrukcija: Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija, 1569–1999* / vertė R. Matulis. Vilnius: Mintis, 2009, p. 93–95; Norkus, Z. Andropovo klausimu (II). Kaip Maxas Weberis atsakytų į Jurijaus Andropovo klausimą? *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2008, t. 21, Nr. 1, p. 31–32, <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2008.1.6044>.

⁴¹ Plačiau žr. Stravinskienė, V. *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai*.

⁴² Plačiau apie tai žr. Милерюс, Н. Синхронизация и десинхронизация настоящего и прошлого на советском и постсоветском пространствах. In: *Р. С. Ландшафты: оптики городских исследований* / ответственный редактор Н. Милерюс, Б. Коуп. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2008, с. 37–62, taip pat prieiga per internetą: <https://ru.ehu.lt/wp-content/uploads/2017/10/Landshaft-s.pdf> [žiūrėta 2024-08-25]; Šapoka, K. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos parodos „Chameleono spalvos“ koncepcija: Lietuvos sovietinė fotografija kaip 1978–1982 m. ideologinės tikrovės konstruktai. *Aktualu Rytoj / Relevant Tomorrow*, 2022, t. 1, Nr. 20, p. 76–83, <https://doi.org/10.51740/RT.1.20>; Gill, G. *Symbols and Legitimacy in Soviet Politics: The Life and Death of the USSR*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511791437>.

⁴³ Plg., žr. Čepaitienė, R. In the Shadow of Moscow: The Stalinist Reconstruction of the Capitals of the Soviet Republics. *Journal of Architecture and Urbanism*, 2015, Vol. 39, No. 1, p. 3–16, <https://doi.org/10.3846/20297955.2015.1031434>.

⁴⁴ Plačiau žr. Аграновский, Г. *Они здесь жили...: заметки о еврейском наследии Вильнюса*, с. 17–22.

⁴⁵ Fishman, D. E. Tautiniai žydų simboliai Vilniuje. In: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje* / sudarė A. Nikžentaitis. Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 160.

3 iliustracija. *Vincas Kudirkos aikštė. 2022 m.*

4 iliustracija. *Paminklas Lietuvos himnui ir jo kūrėjui Vincui Kudirkai. 2024 m.*

buvo išvežtas į jo gimtąjį Voronežą. Vėliau daugiau nei dešimtmetį aikštė buvo tuščia, vasaromis ji tapdavo mėgstama paauglių – riedutininkų ir riedlentininkų – pramogų vieta, tačiau tokios veiklos kenkė jos dangiai. Galiausiai 2009 m. šią tuščią erdvę priešais Lietuvos Respublikos Vyriausybės rūmus užėmė naujas, specialistų gana prieštaringai vertinamas paminklas (skulptorius Arūnas Sakalauskas), skirtas Valstybės himnui ir jo autoriui, vienam iš Lietuvos valstybingumo kūrėjų – Vincui Kudirkai (1858–1899); šį paminklą sudaro dvi sujungtos dalys (žr. 3 iliustraciją).

Menotyrininkai ir architektai atkreipė dėmesį į estetinį prieštaravimą tarp abstrakčiosios jo dalies (tikrasis paminklas Lietuvos himnui su iškaltais jo žodžiais – stela) ir figūrinės, klasicistinio stiliaus skulptūros, vaizduojančios istorinį veikėją (žr. 4 iliustraciją).

Įdomu tai, kad pats V. Kudirka Vilniuje niekada nesilankė. Dabar prie šio paminklo žydų bendruomenės atstovai uždega Didžiąją Menorą, nors yra žinoma, kad V. Kudirkos publicistikoje esama ir antisemitinių epizodų. Vieta pasirinkta, matyt, dėl anksčiau šios aikštės prieigose, kaip minėta, buvusių žydų bendruomenei svarbių atminties vietų.

Tarp šios ir kitos Prospekto aikštės yra nedidelis skveras su lietuvių literatūros klasikės Julijos Žemaitės (Julija Beniuševičiūtė-Žymantienė; 1845–1921) skulptūra (skulptorius Petras Aleksandravičius, 1970 m.), kuri dabar yra viena iš nedaugelio viešosios erdvės desovietizacijos bangų išvengusių meninių kompozicijų. Atidengiant šį paminklą mieste pasirodė ir pirmieji hipių jaunimo subkultūros daigai. Viena iš jos buveinių tapo būtent Prospektas, pervadintas „Brodu“ (amžininkų teigimu, šis žodis yra amerikiečių Brodvėjaus – centrinės Niujorko gatvės – ir rusiško žodžio „klajoti“ sintezė). XX a. 7-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 8-ajame dešimtmetyje šioje Prospekto vietoje rinkdavosi Vilniaus hipiai, kurie kartu leisdavo laiką⁴⁶. Šios subkultūros, kurią tuo metu persekiojo valdžia, simbolinėje geografiroje „Brodas“ driekėsi nuo Gedimino aikštės (dabar Katedros aikštė) iki Respublikinės bibliotekos (dabar Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka). „Brodo“ legendą įtvirtino garsus kūrėjas ir dainų atlikėjas aktorius Vytautas Kernagis (1951–2008) – vienas iš judėjimo „Brodo vaikai“ lyderių. Privačia iniciatyva jo atminimas buvo įamžintas šalia Lukiškių aikštės pastatant bronzinį memorialinį suoliuką su gitara (skulptorius Danielius Sodeika, 2011 metai).

⁴⁶ Žr. Mikailienė, Ž. The Hippie Movement in Soviet Lithuania. Aspects of Cultural and Political Opposition to the Soviet Regime. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2011, Bd. 60, Nr. 4, S. 607–630, <https://doi.org/10.25627/20116049272>.

Lukiškių aikštės istorija dar prieštaringesnė. Šią aikštę, XIX a. antroje pusėje atsiradusią buvusių mugių ir turgaviečių vietoje, iš vienos pusės įrėmina pompastiškas reprezentacinis Vilniaus gubernijos Teisingumo rūmų pastatas, pastatytas 1880 m., iš kitos – Šv. apaštalų Jokūbo ir Pilypo bažnyčia. Beje, Lukiškių aikštė „įsiamžino“ 1863 m. kaip viešos egzekucijos 1863–1864 m. sukilimo dalyviams įvykdymo vieta⁴⁷ – apie tai šiandien primena medinis kryžius, esantis, žvelgiant nuo Prospekto pusės, tolimajame aikštės kampe. Tais pačiais 1880 m. buvo baigtas kalėjimo, kurio infrastruktūra sukurta pagal Sankt Peterburgo *Kresty* kalėjimo pavyzdį, projektas, tačiau pats Lukiškių kalėjimas pastatytas tik 1904 metais. Kaip teigia miesto antropologas Feliksas Ackermannas, šis kalėjimas kartu su aikšte ir Teisingumo rūmų pastatu tapo „bausmių trikampio“ sudėtine dalimi⁴⁸. Antrojo pasaulinio karo metais Lukiškių kalėjimas buvo žydų surinkimo punktas ir laikinasis sulaikymo centras, kuriame jie buvo laikomi iki tol, kol didelėmis grupėmis būdavo išsiunčiami į Panerius sunaikinti⁴⁹.

Šioje aikštėje, kuri sovietmečiu buvo pavadinta Vladimiro Lenino vardu ir tapo pagrindine ideologiškai prisotinta viešąja erdve, 1953 m. atsirado režimo simbolis – „Revoliucijos vado“ paminklas – originalo Voroneže kopija, sukurta jau minėto garsaus Maskvos skulptoriaus N. Tomskio. Aikštė buvo perprojektuota (architektas Vladislovas Mikučianis) pagal klasikinę manierą, įrengiant raudonos dangos takus – taip siekta ją paversti ideologine atsvara Katedros aikštei. Visą sovietinį laikotarpį čia vyko pagrindiniai oficialūs renginiai, parada ir šventės, Gegužės pirmosios ir kitos demonstracijos, o tuometinės LKP CK nomenklatūros viršūnėlės jiems mojuodavo iš dabartinio Konservatorijos pastato balkono (visa tai užfiksuota fotografo Iljos Fišerio fotojuostoje⁵⁰). 1991 m. V. Lenino paminklo nuvertimas tapo permainingu ženklu, kurį užfiksavo garsus fotografas Antanas Sutkus savo nuotraukoje „Sudie, partijos draugai!“⁵¹.

Nors šis paminklas mieste buvo demontuotas vienas pirmųjų, stalininis Lukiškių aikštės suplanavimas ilgai išliko nepakitęs⁵² (žr. 5 iliustraciją).

5 iliustracija. Lukiškių aikštės vaizdas prieš jos 2016–2017 m. rekonstrukciją. 2015 m.

⁴⁷ Žr. Jagėla, V.; Meilus, E.; Pugačiauskas, V. *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a. – XX a. pradžia)*, p. 153–156, p. 231–236.

⁴⁸ Ackermann, F. Lukiškių kalėjimas kaip XX a. Vilniaus istorijos mikrokosmosas. In: *Vietos dvasios beiškant / sudarytoja R. Čepaitienė*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 193–195.

⁴⁹ Plačiau žr. Kruk, H. *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939–1944* / Ed. B. Harshav. New Haven: Yale University Press, 2002, p. 53; Vitkus, Z. *Atminties miškas: Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje*. Vilnius: Lapas, 2022.

⁵⁰ 2012 m. Nacionalinėje dailės galerijoje buvo surengta I. Fišerio fotografijų paroda „Minios“, kurioje įamžintos 1946–1953 m. Prospekte vykusios demonstracijos.

⁵¹ Sutkus, Antanas. *Sudie, partijos draugai! [fotografija]*. Vilnius, 1991. Prieiga per internetą: <https://kolekcija.mo.lt/lt/Art/111083> [žiūrėta 2024-08-25].

⁵² Plačiau apie tai žr. Šešelgis, K. Vilniaus miesto Lukiškių aikštės formavimo projektai. *Urbanistika ir architektūra*, 1997, t. 2, Nr. 24, p. 32–53.

Nepaisant to, kad nuo pat Nepriklausomybės atkūrimo vyksta aktyvios viešos diskusijos dėl naujo ideologinio ženklo reikalingumo ir meninės formos bei atitinkamos naujos Lukiškių aikštės funkcijos, taip pat buvo surengtas ne vienas architektūrinis ir meninis konkursas⁵³, šis klausimas tik iš dalies buvo išspręstas perprojektavus aikštės dangą ir pavertus ją keistu aikštės ir skvero su kreivais takeliais hibridu, taip pat įrengus fontaną (žr. 6 iliustraciją). Gali būti, kad užsitęsusi Lukiškių aikštės pertvarkos epopėja susijusi ne tiek su politinės valios stoka⁵⁴, kiek su dviprasmišku visuomenės požiūriu į per šalies nepriklausomybės laikotarpį susiformavusį tautinį naratyvą ir tokių, ryškiai ideologizuotų, viešųjų erdvių funkcinę panaudą. Nors aikštės urbanistinis pavidalas po paskutinės rekonstrukcijos ir buvo radikaliai transformuotas, nesant bendro politinio, menininkų bendruomenės ir visuomeninio sutarimo, ši erdvė vis dar lieka ideologiškai neapibrėžta⁵⁵. Neatsižvelgiant į tai, kad aikštėje numatytas „centrinis Laisvės kovų simbolis“ joje iki šiol neatsirado, Lukiškių aikštės aplinka vis tiek vizualiai perteikia aiškia žinia apie tragiškus įvykius, tiesiogiai susijusius su šia vieta, – atmintį apie carinės, o vėliau sovietinės represinės mašinos nuslopinimą pasipriešinimą.

6 iliustracija. Lukiškių aikštės dabartinis vaizdas (po jos 2016–2017 m. rekonstrukcijos).
2024 m. Vygaudo Juozaičio nuotrauka

Šalia aikštės, Aukų skersgatvyje, stovi piramidė, sukurta iš akmenų, atvežtų iš sovietinių lagerių ir tremties vietų. Už jos – dar vienas 2006 m. pastatytas paminklas Lietuvos tremtiniais, 1942–1956 m. kentėjusiems ir žuvusiems Jakutijoje (skulptorius Jonas Jagėla, architektas Algis Vyšniūnas). Šį paminklą iš pradžių buvo numatyta pastatyti tremties vietoje Jakutijoje (dėl to užrašas ant paminklo iškaltas lietuvių, rusų, anglų ir jakutų kalbomis), tačiau paskutinę akimirką Rusija atšaukė savo išankstinį sutikimą jį priimti. Šalia esantis Genocido aukų muziejus imponuoja ne tik apie tragiškus pokario įvykius, pasitelkus

⁵³ Žr. visų pirma: Vyšniūnas, A. Lukiškių aikštė – socialinio užsakymo evoliucija. Paminklas Laisvės kovų dalyviams ar simbolis „Laisvė“? *Urbanistika ir architektūra*, 2008, t. 32, Nr. 4, p. 201–220, <https://doi.org/10.3846/13921630.2008.32.201-220>; Novickas, A. Naujausi paminklų pavidalai Vilniaus miesto centrinės dalies aikštėse. *Urbanistika ir architektūra*, 2009, t. 33, Nr. 3, p. 145–157, <https://doi.org/10.3846/13921630.2009.33.145-157>.

⁵⁴ Nors ją lyg ir turėjo įtvirtinti Lietuvos Respublikos Seime 2020 m. priimtas specialūs įstatymai, suteikęs Lukiškių aikštei pagrindinės reprezentacinės Lietuvos valstybės aikštės statusą su Laisvės kovų memorialiniais akcentais: Lietuvos Respublikos Lukiškių aikštės Vilniuje memorialinio statuso įstatymas. *Lietuvos Respublikos Seimas*, 2020 m. birželio 29 d., įstatymas Nr. XIII-3202. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/f0617390bb8e11ea9a12d0dada3ca61b> [žiūrėta 2024-08-25].

⁵⁵ Plg., žr. Tiškus, G. *Vilniaus aikščių reprezentacinis pobūdis: [daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, menotyra (H 003)]*. Vilnius: Vilniaus Gedimino technikos universitetas, 2022, p. 74–77; 97–111. Taip pat prieiga per internetą: <https://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:130802759/datastreams/MAIN/content> [žiūrėta 2024-08-25].

šiuolaikines audiovizualines priemones, sukurtu emocingu pasakojimu, bet ir (ypač) savo autentiškumu. Visą požeminę muziejaus dalį sudaro išlikusios buvusio NKVD kalėjimo kameros, įskaitant egzekucijų ir kankinimų kameras, kurių viena 2002 m. buvo atkurta Budapešto „Teroro namuose“⁵⁶. Pastato cokolį Prospekto pusėje menininkas Gitenis Umbrasas panaudojo įamžindamas čia kalintų ir kankintų Lietuvos partizanų pavardes. Kiekviena cokolio akmeninė plokštė paversta savotišku antkapiu – atminimo lenta, skirta konkrečiai NKVD aukai, kuriai buvo įvykdyta mirties ar įkalinimo bausmė. Teigtina, kad tokiu labai paprastu būdu buvo pasiektas maksimalus didaktinis ir emocinis poveikis. O antisovietinio pasipriešinimo atmintį puoselėjančios visuomeninės organizacijos priekinėje aikštės dalyje 2018 m. įrengė Šimtmečio ratą, į kurio ertmę įdėjo 111 su Laisvės kovomis susijusių relikvijų ir jas lydinčių dokumentų. Ant viršaus buvo uždėta granitinė plokštė su įrašu „Per amžius kovojusiems ir žuvusiems už Lietuvos laisvę. Atmintis ir pagarba“. Tačiau šios įamžinimo formos iniciatoriai veikiai įsivėlė į konfliktą su Vilniaus miesto savivaldybe (VMS), nusprendusia pašalinti šias informacines plokštes ir kitus memorialinius ženklus⁵⁷. Tačiau jokių problemų nekilo, kai VMS aikštėje įrengė laikiną paplūdimį, sukėlusį kontroversiškas visuomenės reakcijas, – vėliau tapo žinoma, kad iš tiesų tai buvo naujos politinės jėgos – „Laisvės partijos“, kurios vienas vadovų buvo tuometinis Vilniaus meras, rinkiminė akcija.

Prospektą užbaigia ideologiškai vienareikšmiškiausia Nepriklausomybės aikštė, esanti šalia Lietuvos Respublikos Seimo rūmų. Ši aikštė primena Dainuojančios revoliucijos ir Lietuvos atsiskyrimo nuo SSRS paskelbimo laikus bei dramatiškus 1991 m. sausio 13 d. įvykius, kai prie Vilniaus televizijos bokšto sovietų kareiviai nužudė 14 civilių gyventojų (žr. 7 iliustraciją).

7 iliustracija. Prospekto pabaiga – Nepriklausomybės aikštė su Lietuvos Respublikos Seimo pastatu (dešinėje) ir Dievo Motinos ikonos „Ženklas iš dangaus“ cerkve Žvėryne. 2022 m.

⁵⁶ Žr. Klumbytė, N. Sovereign Pain: Liberation and Suffering in the Museum of Occupations and Freedom Fights in Lithuania. In: *Museums of Communism: New Memory Sites in Central and Eastern Europe* / Ed. S. M. Norris. Bloomington: Indiana University Press, 2020, p. 23–45, taip pat prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/profile/Neringa-Klumbyte/publication/342164098_Sovereign_Pain_Liberation_and_Suffering_in_the_Museum_of_Occupations_and_Freedom_Fights_in_Lithuania/links/60a8fb4a-a6fdcc6d6266e9b2/Sovereign-Pain-Liberation-and-Suffering-in-the-Museum-of-Occupations-and-Freedom-Fights-in-Lithuania.pdf [žiūrėta 2024-08-25]; Čepaitienė, R. *Postsovietinis tranzitas: nuo Sovietų Sąjungos žlugimo iki karo Ukrainoje: atmintis, paveldas, tapatumas buvusioje SSRS*. Kaunas: Obuolys, 2022, p. 214, taip pat prieiga per internetą: <https://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:146873399/datastreams/MAIN/content> [žiūrėta 2024-08-25].

⁵⁷ Žr. Zolubas, A. Ne tik netesėti pažadai, bet ir Lukiškių aikštės relikvijų sąrašas atsidūrė ten, kur uždarytos Žaliojo tilto skulptūros. *Slaptai.lt*, 2018 m. rugpjūčio 1 d. Prieiga per internetą: <https://slaptai.lt/ne-tik-neteseti-pazadai-bet-ir-lukiskiu-aikstes-relikviju-sarasas-atsidure-ten-kur-uzdarytos-zaliojo-tilto-skulpturos/> [žiūrėta 2024-10-16].

Praėjusio amžiaus 9-ojo dešimtmečio pradžios, kai paprasti neginkluoti žmonės iš visos Lietuvos susirinko ginti tuometinės Aukščiausiosios Tarybos nuo žlungančios imperijos ginkluotųjų pajėgų, atmintis vis dar gyva. Aikštėje išlikę ir materialūs tų dienų akcentai – Parlamentą gynusių barikadų liekanos, kurių autentiškais to meto *graffiti*⁵⁸ išmargintų dalis blokų buvo aptverti stikline konstrukcija ir suformavo Sausio 13-osios memorialą (projekto autoriai Kęstutis Kisielius, Alfonsas Vaškevičius, 2008), taip pat buvusių barikadų vietų žymenys. Galiausiai Nepriklausomybės aikštės erdvė ir toliau pildoma lietuvių tautinio naratyvo ženklais ir simboliais – antai 2011 m., Nepriklausomybės dvidešimtmečio proga, skvere priešais Lietuvos nacionalinę Martyno Mažvydo biblioteką buvo pastatyta (nors medžių nuo Prospekto pusės iš dalies dengiama) skulptoriaus Juozapo Patamsio skulptūra „Žinia“.

Vis dėlto, be Prospekto simbolinio kraštovaizdžio kaitos teigiamų tendencijų, pažymėtini ir iškilę konfliktai. Maždaug nuo 2018 m. Prospekto semantinės orientacijos ėmė kelti vis daugiau diskusijų tarp urbanistikos ir architektūros profesionalų, politikų ir visuomenės. Tai ypač išryškėjo atliekant Lukiškių aikštės rekonstrukciją, kai mėginimai pagaliau užbaigti pernelyg užsitęsusių jos urbanistinę ir memorialinę pertvarką pastatant „Vyčio“ skulptūrą sulaukė pasipriešinimo iš labiau kosmopolitiškai ir globalistiškai nusiteikusių ekspertų ir politikų pusės ir, galiausiai, aikštė taip ir liko be aiškiai ideologinę žinią perteikiančio vizualinio akcento. Kaip bebūtų, svarbiausi lietuviško valstybingumo prasminiai akcentai Prospekte jau yra įtvirtinti ir jiems, bent kol kas, pavojus negresia.

Išvados

Tyrimas parodė, kad Prospekto kraštovaizdžio simbolinis pavidalas nuo XIX a. antros pusės iki pat Lietuvos nepriklausomybės atgavimo 1990 m. kito kone labiausiai iš visų Vilniaus viešųjų erdvių. Todėl čia susisluoksniavo skirtingų epochų memorialinės kultūros fragmentai.

Prospekto kūrėjai – Rusijos carinės administracijos atstovai – nuo XIX a. antros pusės iki Pirmojo pasaulinio karo vizualiai ir semantiškai formavo jį pagal didžiųjų Rusijos imperijos miestų – Maskvos ir Sankt Peterburgo – prospektų pavyzdį. Net ir pirminis Prospekto pavadinimas – Šv. Jurgio – turėjo tiesioginių sąsajų su imperine simbolika, kurios ištakos slypi XVII a. (Šv. Jurgio figūra yra Rusijos imperijos herbo centre – skyde).

Vėlesni Vilnių valdę svetimųjų politiniai režimai taip pat stengėsi Prospekte įtvirtinti svarbiausius simbolius (Adomą Mickevičių lenkmečiu, V. Leniną ar kitą sovietinę simboliką sovietinės okupacijos metais ir t. t.), skirtus savo politinei legitimacijai šiame krašte pagrįsti – taip siekta susaistyti Lietuvą su „Centre“ puoselėjama didžiaisiais istoriniais pasakojimais. O prieš tai buvusių epochų memorialinės kultūros ženklai šalinti, trinti arba mėginti vizualiai užgožti.

Po SSRS žlugimo Vilniui, kaip ir kitoms posovietinių valstybių sostinėms, buvo lemta tapti pagrindiniu šalies politiniu centru ir tautinės tapatybės įtvirtinimo simboliu. Sovietmečiu suformuotas miesto simbolinis sluoksnis disonavo ne tik su įtvirtinama etniškai lietuviška miesto praeities versija, bet ir su geopolitiniu Lietuvos siekiu „grįžti į Europą“ ir kuo greičiau integruotis į NATO ir Europos Sąjungos struktūras. Todėl ryškiausi nuversto režimo ženklai ir simboliai buvo pradėti trinti iš karto žlugus SSRS, taip bandant pabrėžti katalikiškus ir europietiškus miesto bruožus. Nūdienos Vilniaus simboliniame kraštovaizdyje jau tektų atidžiai paieškoti išlikusių sovietinės vizualinės propagandos atributų.

Naujausią – postsovietinę – Prospekto semantinę transformaciją nulėmė sąmoningas siekis suformuoti vieningą ir rišlų nacionalinį istorinį pasakojimą. Tad nūdienos Prospektas traktuotinas kaip vizualinis Lietuvos istorijos vadovėlis, pasakojantis istoriją nuo valstybės kūrimo ištakų (Katedros aikštė) iki

⁵⁸ Apie XX a. 10-ojo dešimtmečio Vilniaus *graffiti* scenos raidą žr. Urbonaitė-Barkauskienė, V. Vilniaus *graffiti* nuo vėlyvojo sovietmečio iki 2022 metų: raidos etapai ir socialinis piešėjų bendruomenės profilis. *Aktualu Rytų / Relevant Tomorrow*, 2022, t. 2, Nr. 21, p. 44–47, <https://doi.org/10.51740/RT.2.21.2>.

valstybingumo atgavimo 1990 m. (Nepriklausomybės aikštė). Prospekto erdvėse ir objektuose įkūnytas pasakojimas iš esmės atspindi lietuviškąją šalies ir sostinės interpretaciją, beveik nepalikdamas vietos kitų čia gyvenusių sostinės etnokultūrinių bendruomenių praeities interpretacijoms, kurios pastebimos kitose Vilniaus senamiesčio vietose.

Taip pat pažymėtina, kad šios Prospekto semantinės orientacijos maždaug nuo 2018 m. kelia vis daugiau diskusijų tarp urbanistikos ir architektūros profesionalų, politikų ir visuomenės. Ryškiausias to pavyzdys – Lukiškių aikštės rekonstrukcija, kai mėginimai pagaliau užbaigti pernelyg užsitęsusią jos urbanistinę ir memorialinę pertvarką pastatant „Vyčio“ skulptūrą sulaukė pasipriešinimo iš labiau kosmopolitiškai nusiteikusių ekspertų ir politikų pusės. To padarinys – aikštė taip ir liko be aiškiai ideologinę žinią perteikiančio vizualinio akcento. Nepaisant to, svarbiausi lietuviško valstybingumo prasminiai akcentai Prospekte jau yra įtvirtinti ir jiems (bent kol kas) pavojus negresia.

ORCID

Rasa Čepaitienė <https://orcid.org/0000-0002-8023-7870>

Interesų konfliktas

Autorė deklaruoja, kad jokio interesų konflikto nėra.

Literatūra

- Abensour, Miguel. *De la compasité: Architectures et régimes totalitaires*. Paris: Sens and Tonka, 1997.
- Ackermann, Felix. Lukiškių kalėjimas kaip XX a. Vilniaus istorijos mikrokosmosas. In: *Vietos dvasios beiškant / sudarytoja Rasa Čepaitienė*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 186–231.
- Antanavičiūtė, Rasa. *Menas ir politika Vilniaus viešosiose erdvėse: 20 a. pirma pusė*. Vilnius: Lapas, 2019.
- Antanavičiūtė, Rasa. *Politinės galios simboliai Vilniaus viešojoje erdvėje 1895–1953 metais: [daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, menotyra (03 H)]*. Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2015. Taip pat prieiga per internetą: <https://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:13941770/datastreams/MAIN/content> [žiūrėta 2024-08-25].
- Atminties daugiasklaidumas: miestas, valstybė, regionas / sudarytojas Alvydas Nikžentaitis*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013.
- Baužienė, Morta. *Pasižvalgymas po senojo Vilniaus mūrus*. Vilnius: Savastis, 2012.
- Briedis, Laimonas. *Vilnius – savas ir svetimas / iš anglų k. vertė Laimantas Jonušys*. Vilnius: Baltos lankos, 2010.
- Briedis, Laimonas. *Vilnius: City of Strangers*. Budapest: Central European University Press, 2009.
- Briedis, Laimonas. Vilniaus istorijos tiesiog bijoma. *Bernardinai.lt*, 2012 m. sausio 9 d. Prieiga per internetą: <https://www.bernardinai.lt/2012-01-04-laimonas-briedis-vilniaus-istorijos-tiesiog-bijoma/> [žiūrėta 2024-08-25].
- Bumblauskas, Alfredas. Senasis Vilnius tautų istorinės sąmonės perspektyvose. *Lietuvos istorijos studijos*, 2000, t. 8, p. 20–39. <https://doi.org/10.15388/LIS.2000.37244>
- Čepaitienė, Rasa. In the Shadow of Moscow: The Stalinist Reconstruction of the Capitals of the Soviet Republics. *Journal of Architecture and Urbanism*, 2015, Vol. 39, No. 1, p. 3–16. <https://doi.org/10.3846/20297955.2015.1031434>
- Čepaitienė, Rasa. Memory Politics in a Multiethnic City: The Case of Vilnius. *Plural: History, Culture, Society*, 2013, Vol. 1, No. 1–2, p. 164–179. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/object/LT-LDB-0001:J.04~2013~1537880260436/J.04~2013~1537880260436.pdf> [žiūrėta 2024-08-25].
- Čepaitienė, Rasa. Miestas kaip ideologinis tekstas: teoriniai ir interpretaciniai aspektai. In: *Atminties daugiasklaidumas: miestas, valstybė, regionas / sudarytojas Alvydas Nikžentaitis*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 57–85.

- Čepaitienė, Rasa. *Postsovietinis tranzitas: nuo Sovietų Sąjungos žlugimo iki karo Ukrainoje: atmintis, paveldas, tapatumas buvusioje SSRS*. Kaunas: Obuolys, 2022. Taip pat prieiga per internetą: <https://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:146873399/datastreams/MAIN/content> [žiūrėta 2024-08-25].
- Čepaitienė, Rasa. Vilniaus mitai. *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2023, Nr. 1 (43), p. 11–24. Taip pat prieiga per internetą: https://www.rofondas.lt/wp-content/uploads/2023/06/NS_2023_143.pdf [žiūrėta 2024-08-25].
- Davoliūtė, Violeta. *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*. London: Routledge, 2013. <https://doi.org/10.4324/9781315882628>
- Gaidis, Ryšard. Lietuvos aukštuomenės lojalumo manifestacija Jekaterinos II paminklo atidengimo Vilniuje proga. *Lietuvos istorijos studijos*, 2003, t. 12, p. 9–22. <https://doi.org/10.15388/LIS.2003.37172>
- Gill, Graeme. *Symbols and Legitimacy in Soviet Politics: The Life and Death of the USSR*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511791437>
- Golomstock, Igor. *L'art totalitaire: Union Soviétique, IIIe Reich, Italie fasciste, Chine*. Paris: Edité par Carré, 1991.
- Gousset, C. Wilno, Vilné, Vilnius, capitale de Lituanie. In: *A l'Est, la mémoire retrouvée / sous la dir. de A. Brossat, S. Combe, J.-Y. Potel, J.-Ch. Szurek*. Paris: La Découverte, 1990, p. 489–520.
- Fishman, David E. Tautiniai žydų simboliai Vilniuje. In: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje / sudarė Alvydas Nikžentaitis*. Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 157–170.
- Imperinis Vilnius (1795–1918): kultūros riboženkliai ir vietinės tapatybės / sudarytoja Alma Lapinskienė*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
- Jagėla, Vytautas; Meilus, Elmantas; Pugačiauskas, Virgilijus. *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a. – XX a. pradžia)*. Vilnius: Diemedis, 2008.
- Kassow, Samuel D. The Uniqueness of Jewish Vilna. In: *Tarptautinės mokslinės konferencijos „Vilniaus žydų intelektualinis gyvenimas iki Antrojo pasaulinio karo“ medžiaga = Proceedings of the International Scientific Conference “Jewish Intellectual Life in Pre-War Vilna“: Vilnius, 2003 m. rugsėjo 16–17 d. / sudarytoja Larisa Lempertienė*. Vilnius: Mokslo aidai, 2004, p. 147–161.
- Klumbytė, Neringa. Sovereign Pain: Liberation and Suffering in the Museum of Occupations and Freedom Fights in Lithuania. In: *Museums of Communism: New Memory Sites in Central and Eastern Europe / Ed. Stephen M. Norris*. Bloomington: Indiana University Press, 2020, p. 23–45. Taip pat prieiga per internetą: https://www.researchgate.net/profile/Neringa-Klumbyte/publication/342164098_Sovereign_Pain_Liberation_and_Suffering_in_the_Museum_of_Occupations_and_Freedom_Fights_in_Lithuania/links/60a8fb4aa6fdc-c6d6266e9b2/Sovereign-Pain-Liberation-and-Suffering-in-the-Museum-of-Occupations-and-Freedom-Fights-in-Lithuania.pdf [žiūrėta 2024-08-25].
- Kowalska, Faustina Maria. *Dienoraštis: Dievo gailėstingumas mano sieloje / iš lenkų k. vertė Inga Buškutė*. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2014.
- Kruk, Herman. *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939–1944 / Ed. Benjamin Harshav*. New Haven: Yale University Press, 2002.
- Liekis, Šarūnas. *1939: The Year that Changed Everything in Lithuania's History*. Amsterdam–New York: Rodopi, 2010. Taip pat prieiga per internetą: [https://prussia.online/Data/Book/19/1939-the-year-that-changed-everything-in-lithuanias-history/Liekis%20S.%201939%20The%20Year%20that%20Changed%20Everything%20in%20Lithuanias%20History%20\(2010\),%20OCR.pdf](https://prussia.online/Data/Book/19/1939-the-year-that-changed-everything-in-lithuanias-history/Liekis%20S.%201939%20The%20Year%20that%20Changed%20Everything%20in%20Lithuanias%20History%20(2010),%20OCR.pdf) [žiūrėta 2024-08-25].
- Lietuvos Respublikos Lukiškių aikštės Vilniuje memorialinio statuso įstatymas. *Lietuvos Respublikos Seimas*, 2020 m. birželio 29 d., įstatymas Nr. XIII-3202. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/f0617390bb8e11ea9a12d0dada3ca61b> [žiūrėta 2024-08-25].
- Liukšionytė-Tolvaišienė, Nijolė. *Istorizmas ir modernizmas Vilniaus architektūroje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2000.
- Mikailienė, Živilė. The Hippie Movement in Soviet Lithuania. Aspects of Cultural and Political Opposition to the Soviet Regime. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2011, Bd. 60, Nr. 4, S. 607–630. <https://doi.org/10.25627/20116049272>

- Milašius, Oskaras. *Lituanistinė ir politinė publicistika* / sudarė Genovaitė Dručkutė; iš prancūzų k. vertė Genovaitė Dručkutė ir Neringa Klišienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013.
- Nikžentaitis, Alvydas; Čepaitienė, Rasa. Über die Brüchigkeit homogener Erinnerungskultur: Der Fall Litauen. In: *Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945* / Hg. Hans-Joachim Veen, Wolkhard Knigge. Köln, Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2014, S. 115–130. <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412217778.115>
- Norkus, Zenonas. Andropovo klausimu (II). Kaip Maxas Weberis atsakytų į Jurijaus Andropovo klausimą? *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2008, t. 21, Nr. 1, p. 5–36. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2008.1.6044>
- Norkus, Zenonas. *An Unproclaimed Empire: The Grand Duchy of Lithuania: From the Viewpoint of Comparative Historical Sociology of Empires* / Translation from Lithuanian by Albina Strunga. London: Routledge, 2018. <https://doi.org/10.4324/9781315162720>
- Norkus, Zenonas. Apie antrąjį Kijevo, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje. *Politologija*, 2007, t. 1, Nr. 45, p. 3–78. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2007~1367159406839/datastreams/DS.002.0.02.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-08-25].
- Norkus, Zenonas. *Nepasiskelbusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*. Vilnius: Aidai, 2009.
- Norkus, Zenonas. *Nie tytuł czyni imperium...: Wielkie Księstwo Litewskie w perspektywie porównawczej socjologii historycznej imperiów* / z języka litewskiego przełożyła Katarzyna Korzeniewska. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2019.
- Novickas, Audrius. Naujaisi paminklų pavidalai Vilniaus miesto centrinės dalies aikštėse. *Urbanistika ir architektūra*, 2009, t. 33, Nr. 3, p. 145–157. <https://doi.org/10.3846/13921630.2009.33.145-157>
- Novickas, Audrius. Skulptūriniai monumentai Vilniaus miesto aikštėse XIX a. ir XX a. sandūroje. *Urbanistika ir architektūra*, 2000, t. 24, Nr. 1, p. 11–23.
- Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje* / sudarytojas Alvydas Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
- Repšienė, Liveta. Konflikto dėl Vilniaus perteikimas 1989–2022 metų laikotarpiu Lenkijos istorijos vadovėliuose. *Aktualu Rytoj / Relevant Tomorrow*, 2022, t. 2, Nr. 22, p. 64–90. <https://doi.org/10.51740/RT.2.22.3>
- Snyder, Timothy. *Tautų rekonstrukcija: Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija, 1569–1999* / vertė Rimantas Matulis. Vilnius: Mintis, 2009.
- Staliūnas, Darius. An Awkward City: Vilnius as a Regional Centre in Russian Nationality Policy (ca 1860–1914). In: *Rosja i Europa Wschodnia: "imperiologia" stosowana = Russia and Eastern Europe: Applied "Imperiology"* / Red. Andrzej Nowak. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2006, p. 222–243.
- Staliūnas, Darius. *Rusinimas: Lietuva ir Baltarusija po 1863 metų*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009.
- Stravinskienė, Vitalija. Lenkų demografiniai pokyčiai Lietuvoje 1947–1959 metais. *Lituanistica*, 2006, t. 66, Nr. 2, p. 20–33. Taip pat prieiga per internetą: http://mokslozurnalai.lmaleidykla.lt/publ/0235-716X/2006/2/Lit_020_033.pdf [žiūrėta 2024-08-25].
- Stravinskienė, Vitalija. *Migruojantis Vilnius: 1915–1994 metai*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023.
- Sutkus, Antanas. *Sudie, partijos draugai!: [fotografija]*. Vilnius, 1991. Prieiga per internetą: <https://kolekcija.mo.lt/lt/Art/111083> [žiūrėta 2024-08-25].
- Šapoka, Kęstutis. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos parodos „Chameleono spalvos“ koncepcija: Lietuvos sovietinė fotografija kaip 1978–1982 m. ideologinės tikrovės konstruktai. *Aktualu Rytoj / Relevant Tomorrow*, 2022, t. 1, Nr. 20, p. 74–92. <https://doi.org/10.51740/RT.1.20>
- Šešelgis, Kazys. Vilniaus miesto Lukiškių aikštės formavimo projektai. *Urbanistika ir architektūra*, 1997, t. 2, Nr. 24, p. 32–53.
- Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Jurgita. Žydiškas Vilnius: kaip jį suprantame? Paveldosauginiai diskursai. In: *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas* / sudarytojai Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 215–231.

- Tamošiūnienė, Ingrida. *Šv. Jurgio prospektas: nuo vizijos iki tikrovės*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2012.
- Tiškus, Gintautas. *Vilniaus aikščių reprezentacinis pobūdis: [daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, menotyra (H 003)]*. Vilnius: Vilniaus Gedimino technikos universitetas, 2022. Taip pat prieiga per internetą: <https://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:130802759/datastreams/MAIN/content> [žiūrėta 2024-08-25].
- Urbonaitė-Barkauskienė, Veronika. Vilniaus graffiti nuo vėlyvojo sovietmečio iki 2022 metų: raidos etapai ir socialinis piešėjų bendruomenės profilis. *Aktualu Rytų / Relevant Tomorrow*, 2022, t. 2, Nr. 21, p. 30–61. <https://doi.org/10.51740/RT.2.21.2>
- Vaitkevičius, Gediminas. *Vilniaus įkūrimas*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2010.
- Vaitkevičius, Vyktintas. Vilija-Neris: vardo istorijos vingiai. *Liaudies kultūra*, 2005, Nr. 6, p. 10–16. Taip pat prieiga per internetą: <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2005~1367153474794/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content> [žiūrėta 2024-08-25].
- Vilniaus sekretai: vizijos, atsiminimai, sapnai* / sudarytoja Lina Laura Švedaitė; fotografas Denis Vėjas. Vilnius: Asociacija Slinktys, 2022.
- Vilnius: 100 Memorable Sites of Jewish History and Culture* / Eds. Genrich Agranovski, Irina Guzenberg; Translation into English by Olga Blumentzon. Vilnius: Vilna Gaon Jewish State Museum, 2006.
- Vitkus, Zigmas. *Atminties miškas: Paneriai istorijoje, kultūroje ir politikoje*. Vilnius: Lapas, 2022.
- Vyšniūnas, Algis. Lukiškių aikštė – socialinio užsakymo evoliucija. Paminklas laisvės kovų dalyviams ar simbolis „Laisvė“? *Urbanistika ir architektūra*, 2008, t. 32, Nr. 4, p. 201–220. <https://doi.org/10.3846/13921630.2008.32.201-220>
- Weeks, Theodore R. Monuments and Memory: Immortalizing Count M. N. Muraviev in Vilna, 1898. *Nationalities Papers*, 1999, Vol. 27, No. 4, p. 551–564. <https://doi.org/10.1080/009059999108821>
- Zolubas, Algimantas. Ne tik netesėti pažadai, bet ir Lukiškių aikštės relikvijų sąrašas atsidūrė ten, kur uždarytos Žaliojo tilto skulptūros. *Slaptai.lt*, 2018 m. rugpjūčio 1 d. Prieiga per internetą: <https://slaptai.lt/ne-tik-neteseti-pazadai-bet-ir-lukiskiu-aikstes-relikviju-sarasas-atsidure-ten-kur-uzdarytos-zaliojo-tilto-skulpturos/> [žiūrėta 2024-10-16].
- Аграновский, Генрих. *Они здесь жили...: заметки о еврейском наследии Вильнюса*. Vilnius: Versus aureus, 2014.
- Аграновский, Генрих; Гузенберг, Ирина. *Литовский Иерусалим: краткий путеводитель по памятным местам еврейской истории и культуры в Вильнюсе*. Вильнюс: Литуанус, 1992.
- Корнилов, Иван Петрович. *Задачи русского просвещения в его прошлом и настоящем: Сб. ст. И. П. Корнилова. (Посмерт. изд.)*. Санкт-Петербург: тип. А. П. Лопухина, 1902. Taip pat prieiga per internetą: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003705267/ [žiūrėta 2024-08-25].
- Лавринец, Павел. «Русская Вильна». *Западная Русь*, 21 июня 2010. Prieiga per internetą: <http://zapadrus.su/zaprus/strbel/12-q-q.html> [žiūrėta 2024-08-25].
- Лавринец, Павел. Русские путеводители по Вильнюсу XIX – начала XX вв.: принципы композиции и отбора объектов. In: *Путеводитель как семиотический объект* / Ред. Л. Киселева. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, с. 219–239. Taip pat prieiga per internetą: <https://www.ruthenia.ru/vademecum/LAVRINEC.pdf> [žiūrėta 2024-08-25].
- Милерюс, Нериус. Синхронизация и десинхронизация настоящего и прошлого на советском и постсоветском пространствах. In: *P. S. Ландшафты: оптики городских исследований* / ответственный редактор Нериус Милерюс, Бенджамин Коуп. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2008, с. 37–62. Taip pat prieiga per internetą: <https://ru.ehu.lt/wp-content/uploads/2017/10/Landshaft-s.pdf> [žiūrėta 2024-08-25].
- Норкус, Зенонас. *Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій* / Пер. з лит. Петро Білинський. Критика, Київ 2016.